

Joanna Kulwicka-Kamińska

Glosy, dopiski, komentarze w tefsirze z Olity

Rękopisy Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego charakteryzują się wieloma cechami właściwymi zabytkom doby staropolskiej, w tym literaturze biblijno-psałterzowej. Jedną z cech łączących obie grupy tekstów są glosy, świadczące o wielowarstwowej strukturze tych rękopisów.

Renesansowe przekłady biblijne były bowiem z reguły opatrzone bogatym aparatem naukowym i pomocniczym. Tworzyły go m.in. glosy marginesowe, komentarze, przedmowy do czytelnika itd., służące zarówno do objaśniania tekstu, jak i oddziaływania na jego językową postać. Jak jednak zauważa Izabela Winiarska-Górska:

Daje się zaobserwować różny stopień nasycenia tłumaczeń aparatem krytycznym, co jest wynikiem polegania na nieco odmiennych wzorach – większego ciężenia w stronę translacji humanistycznych lub – jak w wypadku Biblii brzeskiej – nowatorskich rozwiązań zastosowanych w przekładach francuskich (Winiarska-Górska 2009: 296).

Już bowiem w średniowieczu wśród francuskich tłumaczeń Biblii mało było przekładów dosłownych, nieliczących się z przygotowaniem odbiorcy. Nawet w najstarszym pełnym francuskim przekładzie Biblii z połowy XIII wieku można zauważyć, że część ksiąg ma specjalnie wyodrębnione glosy i komentarze, część zaś objaśnienia włączane bezpośrednio do tekstu, poprzedzone często zwrotem *c'est a dire, c'est a savoir* (z fr. 'to jest, to znaczy') (Kwilecka 2003: 158).

Czesław Łapicz (2008), biorąc pod uwagę tematykę glos w tatarskich tefsirach, wyróżnia dwa ich typy: zewnętrzne i wewnętrzne. Dopiski zewnętrzne, które nie mają bezpośredniego związku z zawartością Koranu i nie występują w oryginalnym Koranie arabskim, pełnią dwie funkcje: porządkującą rękopisy od strony technicznej i uzupełniającą. Badacz wskazuje zatem: zapiski porządkujące, do których zalicza: numerację części Koranu, zwanych džuzami (z ar. *ǧuz* 'część, udział'; 'część składowa, składnik'), surami i ajatami, spis treści, foliację, datowanie kopii itd. Następnie wskazywane są zapiski uzupełniające, które obejmują modlitwy, instrukcje modlitwne, spisy proroków oraz osób, za które trzeba się modlić, kalendaria w postaci tablic i inne; zapiski kronikarsko-rodzinne, autorskie, donacyjne oraz właścicielskie. Glosy zewnętrzne były sporządzane w językach arabskim, tureckim, polskim, a także białoruskim

oraz rosyjskim, natomiast zapisywano je alfabetem arabskim, łacinką bądź grażdanką. Najczęściej umieszczano je poza tekstem tłumaczenia. Dopiski wewnątrztekstowe to według Łapicza te, które dotyczą bezpośrednio lub tylko pośrednio tekstu i treści koranicznych. Ich umiejscowienie może być różne: na marginesach kart bądź w tekście przekładu. Badacz wyszczególnia wśród nich glosy: interpretacyjne (parafrazy nazw i treści koranicznych), objaśniające (charakter egzegetyczny, dookreślający kontekst, oparte na muzułmańskiej literaturze komentarzowej, w tym na oryginalnych, islamskich tafsirach), nawiązujące oraz korygujące.

Inny podział glos, związany z zabytkiem rękopiśmiennym jako przekładem, proponuje Mariusz Leńczuk (2015), który wyróżnia: tłumaczenia (glosy) dokładne pod względem semantycznym i gramatycznym (oddają one wyraz oryginału jednym, dosłownym ekwiwalentem), tłumaczenia (glosy) rozbudowane, opisowe (ciągi synonimów – bez zapowiedzi lub z zapowiednikami typu *albo, abo*; peryfrazy; definicje – z zapowiednikami *to jest, czuż...*) oraz metaglosy (tzw. glosy do glos, np. objaśnienia w języku polskim do glos w języku arabskim). Jego typologia dotyczyłaby zatem glos, które Łapicz klasyfikuje jako wewnątrztekstowe (związane bezpośrednio lub pośrednio z tekstem głównym) i odnosiłaby się zarówno do warsztatu tłumacza, jak i do czynności okołoprzekładowych, będących dziełem kopistów.

Są to glosy najtrudniejsze do identyfikacji i opisu. Ich charakterystyka wymaga bowiem odpowiedzi na pytania o ich strukturę, funkcję, ewoluowanie w czasie, związek z tekstem głównym (por. Leńczuk 2015). W celu precyzyjnego stwierdzenia, czy są to glosy, a jeśli tak – to kto jest ich autorem, należałoby porównać co najmniej kilka rękopiśmiennych kopii zabytku oraz odnieść je do arabskiego oryginału.

Przedmiotem refleksji badawczej są glosy obecne w tefsirze z Olity (por. Kulwicka-Kamińska 2015: 45–52). Wśród nich można wyróżnić dopiski zewnątrztekstowe:

1. Porządkujące:

- a) paginacja – w zabytku użyto podwójnej numeracji: w górnym lewym rogu występują cyfry indyjsko-arabskie, odpowiadające kartom tefsiru. Ich zapis jest częściowo zdefektowany. Oprócz nich ołówkiem wprowadzono europejską, tj. zapisaną cyframi arabskimi, numerację kart;
- b) podział Koranu na części – Koran dzieli się na 30 równych części, zwanych dżuzami, z których każda składa się z dwóch partii, tj. hizbów (ar. *hizb* m.in. ‘sześćdziesiąta część Koranu’), a jeden hizb zawiera cztery ćwiartki, tj. ruby (ar. *rub* ‘ćwierć, ćwiartka, czwarta część, ułamek: jedna czwarta, kwarta’), co służy zapamiętywaniu i recytacji Księgi, o czym czytelnik dowiaduje się z glos marginesowych. Podaje się tu dokładną numerację, np. *al-ğuz at-tāsi wa-al-ašar* ‘część dziewiętnasta’; *hizb; rub*; *ašr* ‘dziesięć, tj. część Koranu składająca się z 10 wersetów’. Numeracja ta jest zapisana alfabetem arabskim i w języku arabskim. Zdarzają się błędy w zapisie, np. جزو zamiast جزء czy *išrūn tis* zamiast *tis wa-išrūn*. Zapisuje się ją również cyframi, ale numer

dżuzu jest tu mniejszy o jeden. Ma to związek z tym, że w rękopisach tatarskich numeracja zaczyna się od drugiego dżuzu. Na niektórych kartach cyframi zaznacza się ajaty, ale tu też różnica wynosi jeden. Wyjątkowo numerację podaje się w języku polskim, zapisanym alfabetem łacińskim, np. *30.ta Sufra* (por. ar. *sifr* ‘księga’; niewielkiej objętości rękopisy, zawierające $\frac{1}{30}$ część Koranu). Segmentacji tekstu towarzyszą też wskazówki dotyczące recytacji Koranu, np. w surze 9: tur. *vakıf kılsa kâfir olur* ‘jeśli zrobi pauzę, będzie niewiernym’; warto dodać, że w tym miejscu w Koranie (9: 30) nie ma zakazu pauzy, a w TAL po wyrazie *allāh* jest litera *t*, która oznacza konieczność pauzy (choć niektórzy uważają, że jest tylko zalecana i może być pominięta; zob. wydanie krytyczne TAL). Można tu również włączyć nakazy i zakazy dotyczące czytania określonych fragmentów świętej księgi, np. w surze 6: *ten ajet pej jeşli bron bože prżipadkem benzeş w <g>awürskim koşcele [...]*, co ma ustrzec muzułmanina przed zwróceniem się do obrządków i wiary chrześcijańskiej; w surze 13: *ten ajet rano i wećorem powinen kađdi muşulmanin pec i muşulmanka*.

Treść tefsiru dzieli się ponadto na sury i ajaty. Większość sur jest poprzedzona tytułem i informacją o liczbie wersetów, tworzących daną surę, np. *rōżzal darū nebeskegō stō i dważeće ajetew; şūrej nexli ō rōjax pčōlax ma w sōbe stō ōşim dważeće ajetōw*. Należy przy tym dodać, że są one umiejscowione w ostatnim wersecie poprzedniej sury, co jest zgodne z notacją w rękopiśmiennych arabskich tekstach koranicznych (zob. wydanie krytyczne TAL). Sury 1 i 2 poprzedza zapowiedź umieszczona w ramce: *rōżzal ō xwale kşengi şedm ajetōw* (sura 1); *rōżzal ō krōwe dweće ōşmizeşōnt şeć ajetōw* (sura 2). Ponadto sury wyodrębniono graficznie przez wydzielenie miejsca na basmalę, tj. wyrażenie *W imię Boga miłosiernego, litościwego* (ar. *bi-ismi allāhi ar-rahmāni ar-rahīmi*). Wyjątkowo tytuł sury wraz z liczbą ajatów są zapisane łacinką – dotyczy to np. rozdziału 21: *Rozdzał o prorokach ma w sobie sto dziesięć aietiw*. Łacinką zapisano tu również tłumaczenie basmali: *w imie Boga laskawego miłoserdnego*. Do zapisków porządkujących, a zarazem pełniących funkcję delimitacyjną, należą też glosy typu: *konči še po slowe al-ħabīr*, wskazujące koniec ajatu (por. surę 6). Elementem porządkującym jest też spis treści z zestawionymi w tabeli nazwami sur i numeracją kart. Ponadto funkcję tę pełnią umieszczone na dole karty reklamanty;

- c) datowanie kopii – w zabytku występuje datowanie bezpośrednie, wskazujące dwie daty: 1723 i 1836 rok – por. *Od narodzenia Jsi Proroka 1723. roku Dopifany ten Sty Tieffyr, a Poprawiony przez Jbrahima Janufzewskiego Jmama Winkşznupskiego 1836. roku Dnia 12./24. Sierpnia czyli augusta w Winkşznupiach; 1723 roku pisany ten święty Tefsir przez syna Mustafy Jzmaela Jabłońskiego oraz temu Lat 113 od napisania poprawiony*. Po-

dany jest też kopista: syn Mustafy, Jzmael Jabłoński. Materiał tekstowy dopisywał, uzupełniał i poprawiał kolejny, wskazany w kolofonie, kopista Jbrahim Januszewski. Informacje o chronologii tekstu i kopistach zawarto też w kolofonach turecko-arabskich: [*ben muştafā ibn ismāʿil yablonşkī ʿazīz şerīf kurʿān kelāmū*] [*l-llāh*] *el-ʿazīm fī şehr-i cumāz[ā] al-aḥir fī yevm-i <ʿşr ʿdgy> penç{e} şenbe ʿisā nebī [...]* oraz [*tañrı rahmet eylesün aña kim bu kātibi Fātiḥa <brlv> aña*] i [*b<ı>n muştafā ibn ismāʿ<i>l yāblonşkī ʿazīz şaraf qurʿān kalām allāh al-ʿazīm fī şahr ğumā<d>ā al-āḥira <fī yawm ʿaşar aḥdī> panç şanbe*] (por. metrykę TAL).

2. Uzupełniająca:

- a) intencje i modlitwy – są tu obecne m.in. tzw. nijjety (ar. *niyya* ‘intencja w sercu, by zrobić coś dla Boga’). Zapisano je na kartach poprzedzających treść tefsiru – por. [1] *w<.>cī ʿitana kr<a>nu [kurʿanū]* [2] *<..>ima<.> kr<a>n [kurʿan] {ar. ḥatim şarīf} tō jest ketōrō meşeca* [3] *za kōhō kurʿan majeş pec {ar. muḥarram} meşeca xesana xuşejina* (zob. wydanie krytyczne TAL). Jest to wykaz, za kogo, w którym miesiącu należy czytać Koran (por. rejestry 40 Koranów lub Jasieniów – od proroka Muḥammada, przez czterech kalifów prawowiernych, proroków, żony proroka Muḥammada i towarzyszy, znane z tatarskich modlitewników, np. chamaiłów – por. Kryczyński 2000: 214, 219). Prawdopodobnie pisały je dwie osoby, z których jedna była kopistą tefsiru. Głosą zewnątrztekstową są tu również modlitwy bądź instrukcje modlitewne. Jako przykłady można podać głosę do sury 13: tur. *secdet farz* ‘ukłon obowiązkowy’, dopisek do sury 1: *amīne po ostatnim werşū tego rozzałū potřeba mūwic amīne amen muxemmed prorek we*, czy po surze 114 (w uzupełnionej w 1836 roku części TAL): *potim pej*, a także spontaniczną modlitwę kopisty, zwaną *du ʿā ʿḥatmi al-Qurʿāni* – por. *şadaqa allāhu al-ʿazīmu/wa-şadaqa rasūl<a>hu an-nabiyyu al-karīmi/wa-naḥnu* itd. Jest ona znana na Bliskim Wschodzie w różnej postaci. W jej skład wchodzi m.in. modlitwa oparta na literach arabskiego alfabetu – każdej literze przypisana jest krótka charakterystyka (cechy przynależne Bogu, ludziom, dziękczynienie itd.) (zob. wydanie krytyczne TAL). Można tu też włączyć różnego rodzaju suplikacje, np. w surze 8: *yā ğiyāt al-mustaġīṭīn ī wşpōmōżicelū wşpōmōż nas*;
- b) informacje o Koranie i komentarze do Koranu – jako przykład można podać zawartość pierwszych kart manuskryptu, tj. znaczenie nazwy *Koran* i przytoczenie innych nominacji tej księgi, znaczenie pierwszego rozdziału i podanie jego innych nazw, inwokację w języku arabskim i jej tłumaczenie na język polski wraz z wykładnią. Autorem tego erudycyjnego wywodu jest XIX-wieczny czytelnik, który sporządzał także glosy na marginesach tefsiru. Można tu również zaliczyć wskazywanie lektur dla muzułmanów,

np. w surze 7: *čitaj kitāb qiṣaṣ al-anbiyā' köhne starij* 'czytaj dawną księgę *Opowieści o prorokach*' (do Koranu 7: 191);

- c) zapiski kronikarsko-rodzinne, autorskie, donacyjne oraz właścicielskie – z dopisków kronikarsko-rodzinych można przytoczyć zawartość treściową kolofonów, np. na k. nlb. 1a jest wpis J. Jozefowicza z 1806 roku; na k. nlb. 1b–2b znajdują się wpisy w języku polskim łacinką – są to zapiski rodzinne, stanowiące swoiste *silva rerum*, głównie na temat chorób i śmierci w rodzinie Ułanów, np. *Brat moy Alexander Ulan porucznik woyska polskiego Korpusu weteranow ten swiat pozegnał dnia 2 Juny 1822 Roku w niedziela rano o godzinie 9<ty> wilkobilach zchowany winksznupiach 3 Juny Samuel Ulan Kapitan Kor[pusu] weteranow*. Zapiski tego typu są obecne również na k. 478b–479b i także dotyczą narodzin oraz śmierci członków tej rodziny. Najstarszy wpis pochodzi z 1806 roku, kolejne – w latach 1816–1867 – wprowadzali członkowie rodziny Ułanów, natomiast w 1878 roku o ich śmierci informował już Amurat Kryczyński.

Glosy zewnętrzne mogły powstać równocześnie z kopią lub później, jako efekt pracy czytelników, w tym badaczy. Według Henryka Jankowskiego, który dokonał odczytu insertu oznaczonego jako karta 331A (zob. wydanie krytyczne TAL), dopiski na marginesie, w przeważającej części o charakterze egzegetycznym, mogą być autorstwa czytelnika tefsiru, znanego Aleksandrowi Jakubowskiemu synowi Simona, o którym dowiadujemy się z dedykacji sporządzonej w języku rosyjskim:

Въ Городѣ Троки на Каимскую улицу

Въ Домѣ Вдовы Асїи Дубинской. –

Александрю Симоновичу Якубовскому

ученику Трокской уѣздной Гимназии

Въ Городѣ Троки на Кара

имскую улицу (odczyt Arzu Sadykhova, Henryk Jankowski).

Jak już wspomniano, czytelnik ten poczynił w całym rękopisie wiele komentarzy na marginesach. Dopiski jego autorstwa charakteryzuje wysoki poziom erudycji – m.in. znakomita znajomość Biblii, styl naukowy i nienaganna polszczyzna kresowa – por. *tesc mojšeša nazıwal šen jetro kaplan medijanskı rozzał drügı kšengi drügej werš šesnasti*. W jednej z glos umieścił on fragment tłumaczenia Koranu autorstwa polskich filomatów, zapisany alfabetem arabskim z zachowaniem zasad interpunkcji (zob. wydanie krytyczne TAL: insert oznaczony jako karta 142A):

[1] *quli llāhumma fāṭira s-samāwāti wa-l' arđi 'ālima l-ğaybi wa-š-šahādati*

[2] *anta taḥkumu bayna 'ibādika fī mā kānū fīhi <taḥ> talifūna* (Koran 39: 46) *yawm*

[3] *al-qiyāmati inna allāha bi-kulli šay'in 'alīm* (odczyt Marek M. Dziekan).

- [4] *boże najwiżsi stworzicielu neba i ziemi! ty ktore*
[5] *go oko przenika skrotości tajemnic, ty [[ktorego]]*
[6] *przed kturim [wss] wszystko jest otwartem,*
[7] *ty benześ sonzil różne stopne slabości lūzkix* (Koran filomatów – wydanie warszawskie sygnowane nazwiskiem Jana Murzy Tarak-Buczackiego – 39: 47)
[8] *dna sondnego bo boża mondrość śwjat cali ogarna*

Glosy wewnątrztekstowe służą z kolei do uzupełnienia i konkretyzacji koranicznych treści. Pomagają je interpretować i objaśniać. Są one często oparte na muzułmańskiej literaturze komentarzowej (napisanej w języku arabskim lub tureckim), w tym na oryginalnych arabskich tafsirach i tureckich tefsirach. Jako przykład można podać jedną z glos wewnątrztekstowych w surze 16: *prišla mōc bōža weśc kōnec śwjetu*, która ma swoje źródło w tefsirze tureckim (CEZ): *kıyāmet haberi* ‘wieść o końcu świata’. Pełnią one głównie funkcję egzegetyczną.

Na szczególną uwagę zasługują tu też tzw. zalety koranicznych rozdziałów. W TAL są to wpisy w języku tureckim, obecne przy pierwszych wersetach sur: 37–42, 49–60, 64–67, 69–71, a wskazujące ich zalety i praktyczne zastosowanie, np. w celu zapobieżenia chorobie, nieszczęściu, nieurodzajowi, działaniom wroga, samowoli władcy itd. Kopista TAL z jakiegoś powodu umieszczał zalety sur pewnymi ciągami, czyli komentarze z zaletami i bez zalet. Jest bardzo prawdopodobne, że tłumacz lub kopista nie znajdował zalet w innych źródłach, lecz przepisał je z rękopisu, który posłużył mu jako podstawa tłumaczenia lub kopii. Tak czynili też tłumacze tureccy. Należy przy tym wskazać niski stopień poprawności tych zapisów, związany ze słabą znajomością języka tureckiego (por. krytyczne wydanie TAL).

Do glos wewnątrztekstowych można zaliczyć też dopiski objaśniające przyczyny zesłania konkretnych ajatów, np. w surze 33: *pričina zeslanū bil jeden newernik xemilem gō zwanō* itd.

Należą do nich również sporządzone w języku arabskim uzupełnienia brakujących fragmentów Koranu, np. w surze 21: *ġa `alnā šālihīna* – uzupełnienie pominiętych dwóch wyrazów z Koranu (21: 72), czasem jest ono poszerzone o tłumaczenie na język polski, zapisane alfabetem arabskim, np. w surze 35: *fa-innamā yatazakkā i očiścaci še zapewne*.

Glosy wewnątrztekstowe tworzą również zapisane łacinką komentarze, które informują, o czym jest dany fragment tefsiru – por. *o niuchu; o iedzieniu charamnym; na zlodzieia karanie*. Najstarsze, sporządzone w języku polskim, a zapisane brunatnym atramentem i łacinką, pochodzą z pierwszej połowy XVIII wieku. Według Andrzeja Drozda wskazują m.in. na studiowanie przez Tatarów tradycji okołobiblijnych (Drozd, Dziekan, Majda 2000: 48). Potwierdza to odczyt glosy do wersetu 89 w surze 15, pochodzącej z *Kroniki* Marcina Bielskiego roz. 27. Osobny i niezwykle ciekawy rodzaj komentarzy stanowi sporządzona łacinką transliteracja tefsiru, połączona z korektą tłumaczenia, tj. z reguły usuwaniem tego, co naddane, np. *Jako żydzi wrucilismy zazdrosc miedzi nich nieprzyiacielstwo y niemilosc aż do dnia sądnego; y nie kupuycie przysięgi Bozej za swiec-*

kie towary. Można przypuszczać, że autor tych dopisków nie tylko znał język arabski, lecz także potrafił identyfikować tłumaczenie Koranu na polszczyznę północnokresową, zapisane odpowiednio przystosowanym do systemu fonologicznego języków słowiańskich alfabetem arabskim. Zapisane łacinką lub alfabetem arabskim glosy objaśniają też terminy koraniczne. Jako egzemplifikację można podać heterogeniczny przykład: *munkir jest* (zapisano alfabetem arabskim) *neguiący prawdę* (zapisano łacinką) czy *bō nefš jest i dūx i dūša i calō tō jest adama* (zapisano alfabetem arabskim). Ciekawe jest też objaśnienie w surze 88: *skōra tiwot rōšce i bidlō ad nej zdixa pō rūskū naziwajōη pōwixa*, dodane prawdopodobnie przez Jzmaela Jabłońskiego, na co wskazuje czerwony inkaust i charakter pisma.

Glosy wewnątrztekstowe poszerzają zatem kontekst o treści ułatwiające jego zrozumienie. Należą do nich również uwarunkowane semantycznie i stylistycznie szeregi synonimiczne (są one nie tylko cechą staropolskich przekładów psalterzowych i później powstałych translacji Pisma św. na język polski, lecz także kontynuacją tradycji glosowania i przekładania tekstów, wywodzącej się ze starożytnej Grecji – por. gr. *metálēpsis* ‘tłumaczenie słowa na synonimiczne wyrażenie’). Inną formą glos wewnątrztekstowych są definicje wyrazów i rozbudowane uwagi interpretacyjne, oparte na znanej w określonym kręgu kulturowym literaturze komentarzowej. Tak rozumiane glosy należą do immanentnych cech przekładu swobodnego¹.

W rękopisie są również obecne glosy korygujące, których zadaniem jest poprawianie błędów poprzedników czy też uzupełnianie luk itd. Świadczą o świadomości językowej kopisty. Dotyczą zarówno warstwy językowej arabskiej, jak i słowiańskiej. W tekście TAL dokonano licznych korekt, poprawiając brunatny atrament na czarny w warstwie oryginalnej i tłumaczonej. Zmieniono znaki wokalizacyjne czy też poprawiono lub dopisano wyrazy, np. *pōtōpi was za newerenstwo waše pōtim; čistij xwalebrij bōg ktōrij prōwazil drogoη* (poprawiono) *slūge swegō nōcōη iz meči’u ke’abi* (dopisano) *mekkejskegō dō meči’u*. Poprawiane warstwy arabska i słowiańska tefsiru nie są wolne od wahań lub są związane z określoną tradycją rękopiśmienną, np. pierwszy kopista w sposób konsekwentny stosuje zapis długiej samogłoski *ī* w wygłosie przy pomocy litery *alif maqšūra* (w miejscu *yā’*), a drugi kopista dokonuje jego poprawy, zastępując *alif maqšūra* literą *yā’*; pierwszy kopista stosuje przeniesienie wyrazu do kolejnego wersu, które nie ma zastosowania w języku arabskim (interferencja z łacinką), i wiele innych².

¹ Zagadnienie przekładu *ad sensum* zostało szczegółowo omówione w pracy Joanny Kulwickiej-Kamińskiej (2018). Ponadto zostało opracowane w – zawartym w niniejszym tomie – artykule na temat metod i sposobów przekładu ksiąg sakralnych na języki narodowe, gdzie podaje się przykłady ciągów synonimicznych, objaśnień nazw koranicznych i terminologii muzułmańskiej, komentarzy egzegetycznych, pochodzących od tłumacza lub z arabskich tafsirów (Kulwicka-Kamińska 2022).

² Ich charakterystykę podaje Magdalena Lewicka (2015).

Zabytek charakteryzują również metaglosy, np. na prawym zewnętrznym marginesie sury 1 są obecne komentarze w języku arabskim i ich objaśnienia w języku polskim – por. [1] al-‘ālamīna [2] *znači śwjat jeden* [3] *drūgi raz znači wśistkix* [4] *śwjatew i okren-gow bo* [5] *žej moci zostajoncix* czy [19] an‘amta ‘alayhim [20] *znači prorokew i poslancow* [21] *boga i tix mušulman co z bojaznoj* [22] *božo i čistim sūmnenem w mušulmans{s}kej wjerže žice swoje* [23] *prowažonj*. XIX-wieczny autor glos marginesowych daje często własne tłumaczenie wybranych fragmentów Koranu, uznawszy, że pierwotne jest niedoskonałe lub zbyt dosłowne albo sięga do innego źródła – por. w surze 9: *innamā ya ‘muru masāğida allāhi kto zaklada i būdije śwente mečeti*. Dotyczy to również tytułów sur, np. skreślił wyrażenie *ō sinax*, a dopisał *nocna podrūž* jako tytuł sury 17.

Dopiski wewnątrztekstowe mogły powstać równocześnie z kopią, ale część z nich może wiernie odzwierciedlać wcześniejszą kopię, stanowiącą podstawę przepisywania, a nawet może być właściwa oryginałowi i wyrażać rozterki translacyjne anonimowego tłumacza. W tefsirze odczytaliśmy niezwykle interesujące glosy zawierające rozważania autora przekładu, dotyczące poprawności użytego ekwiwalentu, np. w surze 15: *lubo to słowo grube bogu nieprystoŷne Ale musialem Tak položyc boiyc sie odmiany*, czy też rozterki tłumacza dotyczące użycia poprawnej formy gramatycznej trybu rozkazującego – por. *lež albo lžij*. W analizowanym zabytku z pewnością jako autorów wielu glos można wskazać: Jzmaela Jabłońskiego, Jbrahima Januszewskiego oraz co najmniej dwie inne osoby – autora starszych glos, prawdopodobnie jeszcze XVIII-wiecznych, na co wskazuje m.in. nierozróżnianie [o] i [u] w zapisie, oraz autora młodszych glos, tj. XIX-wiecznego komentatora, znawcy Koranu i Biblii (jeszcze inne zidentyfikowane dopiski – zob. metrykę TAL).

Identyfikację glos utrudnia częstokroć ingerencja kopisty, np. w TCNB w surze 36 występuje glosa marginesowa, która w odpisie z Olity jest już włączona do tekstu głównego – por. *ježzic wožic ōrāc i pōžitki napitki z mleka*.

Glosy świadczą zatem o wielowarstwowości tatarskich rękopisów. Stanowią one tłumaczenie arabskiej i tureckiej podstawy tekstu, jak też arabskich komentarzy do tekstu głównego. Same są również komentarzem (o charakterze egzegetycznym) do Koranu lub do innych glos. Tatarscy translatorzy bądź kopiści zamieszczali je na marginesie lub w tekście głównym. Zapisywali alfabetem arabskim, łacinką bądź cyrylicą. Objasnianie mogło być przy tym kompilacją różnych źródeł, sięganiem do literatury komentarzowej, do przekładów Koranu w języku tureckim czy też do Sunny. W zależności od przyjętego kryterium można je różnie klasyfikować. Ich obecność i charakter są często związane z warsztatem translatora, ze stosowaniem określonej techniki translatorskiej. Glosy są z reguły zróżnicowane pod względem objętości, znaczenia, stylistyki, gramatyki, co może świadczyć o tym, że powstawały w różnym czasie przy udziale kilku tłumaczy/kopistów.

Na podstawie szczegółowych analiz ustalono m.in., że właścicielem zabytku był oficerski ród Ułanów z Wiłkopolów w parafii winksznupskiej. Wskazano też, iż najstarsza warstwa glos mogła być wprowadzona jeszcze przez Jzmaela Jabłońskiego (1723). Są to

dopiski sporządzone czerwonym i brunatnym atramentem w językach arabskim, tureckim i polskim, zapisane alfabetem arabskim. Inne, w języku polskim, zapisane brunatnym atramentem i łacinką, też pochodzą z pierwszej połowy XVIII wieku i mogą wskazywać na tego samego autora. Nowszej, dopisanej części tefsiru (ostatnie karty) towarzyszą glosy w językach tureckim i polskim, zapisane zarówno alfabetem arabskim, jak i łacinką. Mogą być one autorstwa Jbrahima Januszewskiego (1836), a jeszcze późniejsze – XIX-wiecznego czytelnika (druga połowa XIX wieku). Glosy są zatem pisane łacinką i alfabetem arabskim. Obejmują teksty w językach: polskim, arabskim i tureckim. Ustalono również, że tłumacz rękopisu opierał się w swojej pracy translatorskiej na tureckich tefsirach, zwłaszcza tradycji zachodniej. Wskazano przy tym jedną z głównych podstaw translatorskich, którą był tefsir *Cevāhirü'l-Esdāf*³. Ustalono ponadto, że TAL zawiera datowanie bezpośrednie, na podstawie którego można wskazać dwie daty: sporządzenia kopii (1723) i korekty oraz uzupełnienia manuskryptu (1836).

Bibliografia

- Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 2000, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, „Katalog Zabytków Tatarskich”, t. 3, Warszawa.
- Kryczyński S., 2000, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarów Polskich”, reprint z 1938.
- Kulwicka-Kamińska J., 2015, *O czym informują glosy w tatarskiej literaturze przekładowej? (Na przykładzie tefsiru z Olity)*, „Rocznik Tatarów Polskich”, nr 2, s. 45–52.
- Kulwicka-Kamińska J., 2018, *Dialogue of Scriptures: The Tatar Tefsir in the Context of Biblical and Qur'anic Interpretations*, Berlin–New York.
- Kulwicka-Kamińska J., 2022, *Tatarski tefsir w nurcie zachodnioeuropejskiej literatury biblijnej*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej*, Toruń, s. 411–430.
- Kwilecka I., 2003, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań.
- Leńczuk M., 2015, *Polskie glosy w XV-wiecznych łacińskich rękopisach jako problem historycznojęzykowy*, w: T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, O. Stramczewska (red.), *Staropolskie spotkania językoznawcze. Jak badać teksty staropolskie?*, Poznań, s. 79–101.
- Lewicka M., 2015, *Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej s. 478–485 Tefsiru z Olity (1723 r.)*, w: G. Czerwiński, A. Konopacki (red.), *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (XVI–XXI w.)*, Białystok, s. 107–132.
- Łapicz C., 2008, *Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė (red.), *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, Vilnius, s. 69–80.

³ Zabytek opublikował Ananiasz Zajączkowski (1937).

Winiarska-Górska I., 2009, *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski: między nowatorstwem a tradycją*, w: A. Gadomski, C. Łapicz (red.), *Chrestomatia teolingwistyki*, Symferopol, s. 289–318.

Zajączkowski A., 1937, *Studia nad językiem staroosmańskim II. Wybrane rozdziały ze staroanatolijskotureckiego przekładu Koranu. Études sur la langue vieille-osmanlie II. Chapitres choisis de la traduction turque-anatolienne du Qorân. Z 3 tablicami*, Kraków.

GLOSSES, ANNOTATIONS, AND COMMENTS IN *THE ALYTUS TEFSIR*

Abstract: Manuscripts of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania are distinguished by many features, typical of the literary monuments of the Old Polish period, including biblical and psalter literature. Glosses are one of the characteristics, combining both types of texts. Their presence and nature often depend on the translator's workshop and the use of a specific translation technique. As a general rule, glosses vary with regard to length, meaning, style, and grammar, which may be proof of the fact that they were created at different times by several translators and copyists.

The paper analyses, in detail, the glosses from *The Alytus Tefsir*. The annotations, inside and outside the text, are described, owing to which it was possible to determine the owners of the tefsir and the chronology of glosses, identify the languages in which the glosses were written, and establish the number of the copyists and commentators of the monument. This also contributed to determining the sources on which the manuscript translator and copyists relied, and to dating of the tefsir.

Keywords: the Qur'an, tefsir, translation, glosses